

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ
ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КУСЕЙИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.23.667 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда
УДК:

Бекболотов Акынбек Улашбекович

**«Манас» үчилтигиндеги элдик ынаным-ишенимдер, ырым-
жырымдар жана алардын идеялык-көркөмдүк функциясы**

10.01.09 – фольклористика

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК – 2025

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун «Манас», фольклор жана акындар поэзиясы бөлүмүндө аткарылды

Илимий жетекчи: Акматалиев Абдылдажан Амантурович
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер
академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил
жана адабият институтунун директору

Расмий оппоненттер:

Жетектөөчү мекеме:

Диссертация 2023-жылдын саат 13.00до Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Чыңгыз Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кусейин Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.23.667 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (Бишкек шаары, Фрунзе көчөсү, 547). Диссертацияны коргоо боюнча видеоконференцияга кирүү шилтемеси: <https://vc.vak.kg/b/102-pms-mzx-ajj>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265а), Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Фрунзе көч. 547), К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин китепканаларынан (722044, Бишкек ш., Ч. Айтматов проспекти, 27) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын электрондук порталынан төмөнкү шилтеме боюнча таанышууга болот.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты**

Ыйсаева Н. Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. «Манас» эпосунун текстинде чагылдырылган элдик ынаным-ишенимдер жана ырым-жөрөлгө маселесине арналган **илимий тема** улуттук фольклортуу системалуу түрдө толук иликтене элек проблемалардын бири. Албетте, элдик чыгармачылыктын эпикалык проза жана эпикалык поэзия жанрларында бирин-экин эмгектер жазылган болсо, каада-салт көрүнүштөрүн чагылдырган оозеки туундулар фольклор жана этнография илиминде бир катар изилдөөчүлөр тарабынан ар кыл аспектиде талдоолорго алынып, монография түрүндө, макала түрүндө илимий жыйнактарга жана улуттук адабияттын өнүгүү тарыхы боюнча атайын китептерге жарыяланып келе жатат. Бирок, «Манас» эпосунун өзөктүү сюжеттеринде поэтизацияланган элдик ынаным-ишенимден улам пайда болуп калыптанган жана каада-салтка сиңген ырым-жөрөлгө элементтеринин көркөм сүрөттөлүшү жаатында системалуу изилдөө иши жүргүзүлө элек. «Манас» эпосунун өзөктүү сюжеттериндеги элдик ынаным-ишенимдеги ырым-жөрөлгө элементтерин сүрөттөгөн эпизоддорду **тематикасына** карай иргеп-бөлүп, алардын **турмушта аткарылган кызматына** (функциясына) жараша айырмалап, **системалуу түрдө жиктеп-классификациялоо** ишин жүзөгө ашыруу – **диссертациянын актуалдуу максатын аныктайт.**

Байыркы доорлордон бери элдик ынаным-ишенимден улам пайда болуп калыптанган жана каада-салтка сиңген ырым-жөрөлгө элементтери – коллективдүү бейаң түрдө генетикалык код аркылуу укумдан-тукумга өткөрүлгөн улуттук жандүйнө көрөңгөсү болгондуктан, ар бир пенде баскан-турганынан баштап ой жүгүртүүлөрүндө дагы, айланасындагы көрүнүш-кубулуштарга болгон жеке мамилесинде дагы кээ бир ритуал-аракеттерди аң-сезимдүү түрдө жасап жаткандыгын байкабай калган учурлар болот. Жалпы журт кайсы бир ырым-жөрөлгөнү турмушта жасап жатып, көбүн эсе “эмнеге мындай жасайбыз?” деген суроого: “Чоң ата, чоң энелерибиз же ата-энебиз ушинтчү” деп, ал жөрөлгөлөрдүн түпкү маңызын чечмелеп бере албаган учурлар сейрек эмес. Эл турмушунда азыр деле жасалып келе жаткан айрым ырым-жөрөлгө салты көбүнчө этнография менен элдик медицинага таандык көрүнүш. Ал эми ал көрүнүштүн эпикалык поэзияда көркөм шөкөттөлүшү фольклор илими тарабынан изилденип талданат. Ошол себептен «Манас» эпосунун өзөктүү мазмунундагы элдик ынаным-ишенимдеги ырым-жөрөлгө элементтеринин сюжет куруудагы кызматын, эпостук каармандардын төрөлүшүнөн баштап, эрезеге жетип үй-бүлө күтүү курагы, андан кийинки өмүрдүн жетер чеги – акыркы сапарга узатуу, сөөк койуу ырым-жөрөлгөсүнүн түпкү маанисин, келип чыгышын түрк-монгол калктарынын жалпы маданий өнүгүүсүнүн ракурсунда салыштырма-тарыхый жана тарыхый-этнографиялык маалыматтарынын айдыңында оозеки чыгармачылыктын өңүтүнөн түшүндүрүп берүү – учурдагы улуттук фольклор илиминин актуалдуу талабы.

Диссертациянын темасынын негизги илимий иштер менен болгон байланышы. Илимий изилдөөнүн темасы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы

Тил жана адабият институтунун илимий иштеринин планына ЖОЖдордогу филология илиминин фольклористика багытындагы окуу программаларына туура келет.

Илимий иштин максаты жана милдеттери. Өмүрдүн негизги үч стадиясын коштоп жүрүп олтурган, эзелден каны-жанына сиңип, атадан балага өтүп келген байыркы ынаным-ишенимдердин (анимизм, тотемизм, фетишизм) өзөгүн түзгөн, элдин күнүмдүк турмушунда өзүнүн ургаал жашоосун улап келген ырым-жөрөлгөнүн элементтери «Манас» эпосунун текстинде а) кандай көркөм сүрөттөлгөн; б) кайсы манасчынын айтуучулук версиясында канчалык деңгээлде сакталган; в) учурдагы абалында алардын түпкү мазмунуну канчалык деңгээлде ислам маданиятынын таасиринде мазмун жана формасын өзгөртүп (трансформацияланып) калган деген маселелерди фольклористиканын аспектинде талдоо аракети – диссертациялык иштин негизги максатын түзөт.

Изилдөөнүн милдеттери.

1. “Манас” үчилтигиндеги элдик ынаным-ишеним жана ырым-жөрөлгөлөрдү изилдөөлөрдүн тарыхый тамырына жана теориялык-методологиялык негиздерине сереп салуу;
2. Ынаным-ишенимдерди жана ырым-жөрөлгөлөрдүү бөлүштүрүүдө багыт алуу максатында эл оозеки чыгармачылыктын түрлүү жанырындагы ырым-жөрөлгө элементтерине сереп салуу;
3. Салыштыруу ирээтинде жана айрым бир толуктоолорду киргизүү максатында негизги классикалык варианттар С.Орозбаков, С.Каралаевден сырткары башка варианттарды да кароо;
4. С.Орозбаков, С.Каралаевдин «Манас» үчилтигинде кездешкен байыркы ынаным-ишенимден тамыр алган ырым-жөрөлгөнүн диндердин таасири астында бүгүнкү күнгө чейинки өзгөрүүлөрүнүн жана жана айрымдарынын учурда унутулуп, же жарым-жартылай сакталып, же такыр жок болуп кетишинин объективдүү жагдайларына обзор жүргүзүү;
5. С.Орозбаков, С.Каралаевдин «Манас» үчилтигиндеги кездешкен байыркы ынаным-ишенимден тамыр алган ырым-жөрөлгөрдүн баланын төрөлүшүндө, баланын өсүшүндө кандай идеялык-көркөмдүк функция аткаары тууралуу маселелерге тарыхый-этнографиялык аспектиден баа берилет;
6. Борбор Азия калктары, анын ичиндеги кыргыз элинин байыркы ынаным-ишенимден тамыр алган ырым-жөрөлгөнүн түпкү маани-маңызын мифологиялык генезисине сереп салып, аңыз кептердеги семантикасын чечмелөө жана алардын эпостордогу мотивдерине салыштырып – айырмачылыктары менен окшоштуктарын типологиялык ыкмада талдап-жиктөө;
7. Эпостордогу баатырларды акыретке узатууда жерге жашыруун берилиши жана майдан талаасында каза болгон баатырлардын сөөктөрдү өз журтуна алып келип жерге берүүнүн ынаным-ишенимдерине жана салттык жөрөлгөлөрүнө сереп салуу;

Изилдөөнүн теориялык-практикалык мааниси: Диссертациялык иш «Манас» эпосун иликтөөгө белгилүү деңгээлде салым кошуу менен, келечекте жүргүзүлгөн илимий изилдөө иштерине илимий-теориялык жактан негиз болуп бере алат. Изилдөөдө алынган жыйынтыктар жогорку окуу жайларында, орто мектептерде «Манастаануу» дисциплинасын окутууда, илимий окууларды уюштурууда, аталган тема боюнча рефераттарды жана курстук, дипломдук иштерди жазууда теориялык таяныч болуп бере алат. «Манас» эпосун окутуу боюнча окуу куралдарын түзүүдө пайдаланууга болот.

Илимий иштин жаңылыгы. С.Каралаевдин С.Орозбаковдун варианттарындагы «Манас» эпосундагы ынаным-ишенимдердин жана ырым-жөрөлгө көркөм жаратылышына комплекстүү анализ жасалып, эволюциялык өнүгүшү, символдук жаратылышы жана көркөм функциясына баа берилип, ырым-жөрөлгөнүн түпкү генезиси баштапкы мифтик ынанымдан башат алгандыгы аңыз кептерде түшүндүрүлүп, чечмелениши жаткандыгы изилдөөнүн илимий жаңычылдыгын аныктайт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор.

1. “Манас” үчилтигиндеги элдик ынаным-ишеним жана ырым-жөрөлгөлөрдү изилдөөлөрдүн тарыхый теориялык-методологиялык негиздери бар;
2. “Манас” үчилтигинде ынаным-ишеним, ырым-жырымдар өтө жыш жана көп кездешет ошол себептен, кыргыз эл оозики чыгармачылыгындагы бөлүштүрүүлөрдү карап чыгып, өзүбүздүн багытыбыз аныкталды.
3. С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттарынан сырткары Тоголок Молдонун, Багыш Сазановдун, Мамбет Чокморовдун, Шаабай Азизовдун, Шапак Рысмендеевдин айтуусундагы жана кенже эпостор менен элдик поэмалар да ишке тартылды.
4. С.Орозбаков, С.Каралаев жана саналып өткөн башка манасчылардын айтуусундагы «Манас» эпосунун варианттарында кездешкен байыркы ынаным-ишенимден тамыр алган ырым-жөрөлгөнүн баланын поэтизацияланышы талданып, ынаным-ишенимдердин негизинде жаралган ырым-жөрөлгөлөрдүн алгачкы түрү же калыбы бара-бара кийинки диндердин таасири астында коомдун өнүгүү процессинде өзгөрүүгө учураган. Алардын арасынан такыр жок болуп кеткен башкача айтканда биз түшүнбөй калгандары да кездешет. – айрым ырым-жырымдардын бүгүнкү күндөгү абалы ошол мурунку бойдон сакталгандары арбын экендигине тарыхый-этнографиялык аспектиден баа берилди;
5. С.Орозбаков, С.Каралаев жана саналып өткөн башка манасчылардын айтуусундагы «Манас» эпосунун варианттарында баланын төрөлүп, өсүп өнүгүшүндө кездешкен байыркы ынаным-ишенимден өзөк алган ырым-жөрөлгөнүн элементтери эзелки тамыры тектеш түрк-монгол элинин тарыхый-этнографиялык материалдары менен салыштырып, алардын кыргыз материалдарындагы параллел мотивдерге талдоо жүргүзүлдү;
6. “Манас” үчилтигинде берилген мифалогиялык катмарлар кыргыз, алтай, хакас, туба, бурят, казак, өзбек, мангол элдеринин мифалогиясы менен салыштырылып, алардын окшоштуктары жана айрымачылыктарынан баа

берилди. Негизинин тектеш элдердин мифалогиялык катмары жана анан архаикасы Тоолу-алтай элдедирнин эпосторунда жана тарыхында кененирек сакталган.

7. Баатырларды акыретке узатууда өзгөчө Көкөтөй менен Манас баатырды жерге берүүдө (С.Каралаевде, С.Орозбаковдо, Тоголок Молдодо, Ш.Рысмендеевдин варианттарында) көбүнчө исламдын принциптери менен жерге берилген. Башта саналып өткөн манасчылардын ичинен М. Чокморовдун вариантында Манасты акыретке узатууда байырк көчмөндөрдүн теңирчилик дүйнө таанымы менен ислам дининин түшүнүктөрү аралашып синкреттүү берилет жана баатырды жашыруун берилишинин түйүнү чечмеленет.

Изденүүчүнүн жеке салымы. С.Каралаевдин С.Орозбаковдун жана саналып өткөн башка манасчылардын вариантындагы «Манас» эпосундагы ырым-жөрөлгө, ынаным-ишенимдерди системалаштырып, тарыхый-типологиялык, этнографиялык салыштыруу методун пайдаланып, анализге алынып, ырым-жөрөлгө болжолдуу классификацияга алып бир нукка салынды. Мындан сырткары Ван Геннептиин «Өткөөл ырым-жырымдар» (Обряды перехода) теориясына таяныч жасоо менен «Манас» эпосундагы ырым-жөрөлгө үч чоң этапка бөлүнүп каралды. Муну менен катар ири эпос менен кенже эпостор этнографиялык материал катары бири-бирин толуктап тургандыгы аныкталды. Ошондой эле сюжетте кездешкен ырым-жөрөлгө, ынаным-ишенимдердин баштапкы мифтик түшүнүктөгү семантикасы чечмеленди. Диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары жана жоболору темага тиешелүү илимий-теориялык, фактылык материалдарды жана көөнө ишенимдердин дүйнөтаанымдык маани-маңызын фольклордук-этнографиялык өңүттөн талдоо изденүүчүнүн жекече салым болуп саналат. Илимий иштин мазмуну коюлган милдеттерге жараша негизделет.

Диссертациянын илимий жыйынтыктарынын апробацияланышы. Диссертациялык илимий иштин жыйынтыктары республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда баяндамалар жасалды. Кыргызстандын илимий журналдарына 10 (он), РИНЦ системасында 3 (үч), Эл аралык конференцияларда 2 (эки) баяндама окулду.

Диссертациянын натыйжаларынын илимий макалаларда толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн негизги жоболору РИНЦ (Российский индекс научного цитирование) тутумуна кирүүчү Кыргызстандын илимий журналдарында чагылдырылып, жалпы 10 (он) публикацияда ачылып берилген. Тема боюнча жарык көргөн эмгектердин жалпы көлөмү 8, басма табакты түзөт.

Диссертациянын түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, алты параграфтан, главалар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Иштин негизги бөлүмүнүн көлөмү 160 (жүз алтымыш) бетти түзөт.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, жаңылыгы, теориялык жана практикалык мааниси, коргоого коюлган негизги жоболор жана изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы берилди.

«Манас» эпосундагы жашоо циклине байланыштуу элдик ынаным-ишенимдер жана ырым-жөрөлгөлөрдүн идеялык, көркөмдүк өзгөчөлүгү» деп аталган биринчи бап 2 бөлүмдөн турат. Бул бапта “Манас” эпосундагы элдик ынаным-ишенимдердин, ырым-жырымдардын изилденимш тарыхы, элдик оозеки чыгармачылыктын түрлүү жанырындагы ырым-жөрөгө элементтерин классификациялоо тарыхы каралды. Кыргыз элинин эпикалык дастаны “Манас” эпосундагы элдик ынаным-ишенимдер жана ырым-жөрөлгөлөр совет мезгилинде андан кийин да аз жана системалуу изилденбеген тема болгондуктан, бул теманы илимий сыпаттоодон өткөрүү максатка ылайык.

“Манас” үчилтигинин фольклордук-этнографиялык материалдардын негизинде ырым-жөрөлгө элементтеринин илимде изилдениш тарыхы. Кыргыз элинин тарыхында элдик ынаным-ишенимдер жана ырым-жөрөлгөлөр “Манас” эпосунун объектисинде изилдөө иштери тарых, этнография, философия, фольклористика, манастануу багытында колго алынган. Ч.Валиханов жана В.Радловдун жазып алган тексттери Совет жана эгемендүүлүккө чейин жазылып калгандыгы менен баалуу. Эки ири окумуштуу жазып алган «Манас» эпосунун үзүндүлөрү XVIII-XIX кылымдагы кыргыз элинин диний, мифологиялык ой жүгүртүүсү, эстетикалык көз караштары, каада-салты, ырым-жөрөлгөсү кийинки варианттар менен салыштырып изилдөөдө илим үчүн маанилүү.

Совет мезгилинде кыргыз элинин маданиятын, тарыхын, этнографиясын фольклорун изилдөөгө алган окумуштуулардын көпчүлүгү каада-салт, ырым-жөрөлгө, дин маселесинен кыя өтө алашкан эмес. С.М.Абрамзон, С.Е.Малов жана кыргыз окумуштуулары Б.Солтоноев, Дж.Баялиева, И.Молдобаев, Р.З.Кыдырбаева, М.Мамыров, Э.Абдылдаев, Р.Сарыпбеков, Ш.Акмолдоева сыяктуу илимпоздор ырым-жөрөлгөсүдөгү көөнө мифологиялык ынаным-ишенимдери боюнча өз пикирлерин ортого салган.

Ал эми Манастануу илимине чыйыр салган окумуштуулардын ириси Р.З.Кыдырбаеванын («Эпос Манас. Генезис. Поэтика. Сказительство» (1996); «В начале было слово» (2013) монографиялары «Манас» эпосу боюнча изилденген эмгектердин сап башында турат. «Манас» эпосунун пайда болушу абалкы диний-мифологиялык катмардан башат алып, орто кылымдагы Орхон-Энесай эстеликтериндеги, огуз, алтай элдериндеги мифологиялык параллелдерди салыштырып жүрүп отуруп, эпостун жаралышы жана өнүгүшүнө байланыштуу көз карашты системалуу түрдө изилдеп чыккан. Кийинки доордогу ойрот, калмак мезгилиндеги тарыхый окуялар, саясий процесстер «тарыхый баатырдык» эпос болуп жаралышына негиз болгон деп эсептейт. Теңир, Умай, жер-суу культтары кыргыздын байыркы ишенимин көргөзүп турганын белгилейт.

Ислам дининин «Манас» эпосунун тексттерине жана маанисине тийгизген таасири тууралуу «В начале было слово» деген монографиясында анализге алган. Анда «Манас» эпосунун сюжетине исламдык мотивдердин кириши тарыхый кырдаал менен негизделсе, экинчиден, манасчылар ислам ишенимдерин киргизген деген ойду ортого салат. Ислам дини «Манас» эпосунун Бакай, Кошой, Алмамбет, Каныкей, сыяктуу ж.б. каармандардын образында ислам дининин элементтери таасир этип, архаикалык-мифологиялык катмардагы «акылман карыя», «эр жүрөк баатыр», “ууз”, «жайчы» деген образдарга исламдык бойоктор менен синкреттешип калган деген көз карашта. Кыргыз элинин көөнө ынаным-ишенимдери кийинки мезгилде ислам динине ылайкташып, эпостун сюжетине, поэтикасына, образдар системасына сиңип кетип, бир бүтүндүктү түзүп калган.

«Манас» эпосуна алгачкылардан болуп тарыхый-этнографиялык анализ жүргүзгөн союз мезгилиндеги окумуштууларыбыздын бири И.Молдобаев жалпы фольклористиканын жанрлык жаратылышынан баштап ырым-жөрөлгөнүн поэзиясын этнографиянын аспектинен комплекстүү классификация жасаган. Мындан сырткары мифологиялык дарак Байтерекке байланыштуу мифологиялык архаика «Манас» эпосуна караганда «Семетей» эпосунда таза сакталгандыгын баамдаган. Ушуну менен катар Кыргыздын исламга чейинки ынаным-ишенимдериндеги тотемизмдин ичинен дүйнөлүк дарактын магиялык касиетине токтолуп, анын кыргыз турмушундагы ынанымы бакан предметине көчкөндүгүн эпостогу эненин толготуу процессиндеги эпизод аркылуу ынанымдуу талдаган. Мындан сырткары И.Молдобаев Умай эненин жана шаманизмдин «Манастагы» ордун кенен талдоого алган.

Кийинки мезгилдерде кыргыздын тарыхына, маданиятына, философиясына, ырым-жөрөлгө, ынаным-ишенимдерине кызыгуулар кеңейип Р.Кыдырбаева, Б.Кебекова, А.Акматалиев, эгемендүүлүк доорунда К.Абакиров, А.Мурзакметов, К.Ибраимов, Н.Нарынбаева, Ж. Орозобекова, Г.Оророва, Н.Асанбеков, Н.Бекмухаммедова, Г.Жамгырчиева, Ж.Абдиева, З.Кулбаракова, А. Сабыр уулу сыяктуу окумуштуулардын илимий изилдөөлөрүндө кыргыз элинин ынаным-ишенимдеринен башат алган ырым-жөрөлгө темасына маселенин коюлуш деңгээлине жараша, ар бири жеке темасынын алкагында ар кыл өңүттөн талдоолор жүргүзгөн. Диссертациялык ишибиз коюлган проблемалардын баарын карап, жыйынтыктуу, системалуу түрдө практикалык жана теориялык натижаларды алууга бакгытталды.

Эл оозеки чыгармачылыктын түрлүү жанрындагы ырым-жөрөлгө элементтерин классификациялоо тарыхынан. Бул параграфта ынаным-ишенимдерди жаны ырым-жөрөлгөлөрдү бөлүштүрүүнүн кыргыз фольклорунун тарыхындагы жана казак, кытайлык кыргыздардын орус окумуштууларынын бөлүштүрүү, жиктөөлөрү каралып, ошолордун негизинде өзүбүздүн бөлүштүрүүбүз сунушталды.

Алгач ырым-жөрөлгөлөрдү классификациялоо маселесине кайрылуунун зарылдыгы, “Манас” үчилтигинин сюжетиндеги ынаным-

ишеним, ырым-жөрөлгөлөрдү кароодон мурда классификациясын тактап алуу иштин туура багытта кетишине чоң таасирин тийгизет. Ошондуктан, үчилтиктеги кездешкен ынаным-ишенимдердин жана ырым-жөрөлгөлөрдү кароодо кандай негиздерге таяныш керек, кандай жана кайсыл жагдайларды эске алуу керек деген маанилүү маселелерди ушул классификация чечип берет деген ойдобуз. Ырым-жөрөлгө элементтерин классификациялоо келгенде кайсы элдин окумуштууларын албайлы классификацияны болжолдуу гана бөлүштүргөндүгүн белгилешет. Ал эми кыргыз элиндеги ырым-жөрөлгөнүн мүнөздөрү боюнча бөлүштүрүп жиктөөдө конкреттүү бөлүштүргөн этнография илиминде дагы, фольклортуанууда дагы системалуу таризде жүргүзүлө элек. Ошонсе дагы ырым-жөрөлгөнүн оозеки поэзия жанрларында кездешүүсү тийиштүү деңгээлде бир жикке салынып классификациялоо кыргыз, казак элдеринде бар. Ал эми батыш жана орус фольклористтери тарабынан классификациялап бөлүштүрүү жаратылышы башка (өтө майдаланып кеткен) жана аны «Манас» эпосуна алып келүү кыйын экендиги жеке практикада тастыкталды. Айтылган сөздүн чындыгын В.Я.Проптун айтып кеткендери далилдейт: «Жанровый состав фольклора, установленной другого народа не может быть механический перенесен на состав фольклора на другога народа. Международными могут быть только принципы такой классификации, но не ее материал» [Пропп В. Я. Историческиие корни волшебный сказки. [Текст] В. Я. Пропп. – Ленинград: 1986., 103ст., – 187с.]. Диссертацияда талдана турган материалдарды башка элдин фольклорундагы классификация эмес, ырым-жөрөлгө поэзиясынын классификациясын эле кайра «Манас» эпосундагы кездешкен ырым-жөрөлгөгө сыйдыруу кыйын болууда. Ошол себептен диссертация жазылганга чейинки окумуштуулардын болжолдуу бөлүштүрүүлөрүн алып, ал бөлүштүрүүнү «Манас» эпосуна ылайыктоо ишин жүргүзүү максатка ылайык.

Эң алгачкы агартуучулардан кыргыз оозеки адабиятынын тексттерин жанрдык бөлүштүрүү К.Мифтаковго таандык (1922). Андан соң К.Рахматулиндин, М.Богданова, Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов (1947), А.Тайгүрөнов (1948), Мусаев Самар (1956), Ж.Таштемиров (1974), Закиров Сапарбек (1996), Мамыров Мундук (1997), Танаев Токтош (1998), Ибараимов Кубат (2016), А.Акматалиевдин (2015), казак, кытайлык кыргыздардын жана орус элинин бөлүштүрүүлөрү каралды.

Негизинен Сибир калктарынын этнографиясын изилдеген адистердин көбү ырым-жөрөлгө салтын негизги үч топко: 1) календарные обряды; 2) семейно бытовые обряды; 3) земледелические и скотоводческие обряды деген тематикада бөлүштүрүп келишет. Мындан сырткары диний ырымдар деп бөлүштүргөндөрү дагы бар.

Ал эми кыргыз этнографиясында мындай бөлүштүрүүлөрдүн ичинен И.Молдобаевдин үлгүсүн келтирүү зарылдыгы турат, себеби улуттук оозеки туундуларды кыргыздын ири этнографы тарабынан өтө дыкаттык менен, антропологиянын бардык белгилерин эске алуу менен иргелип-жиктелген классификация катары ишке негиз катары тандалып алынды.

II. Лирические жанры кыргызского фольклора:

1. Трудовые песни: а) земледельческие; б) скотоводческие; в) песни женщин-мастериц.

2. Бытовые песни: а) свадебные; б) любовные; в) религиозные; г) состязательные (айтыш); д) песни-жалобы (арман); е) поминальные (жоктоо ырлары); ж) песни-прощания; з) песни-завещания; и) песни-восхваления; к) песни-посвящения; л) песни-охаивания (кордоо ырлары); м) песни-препирательства (акыйнек, акый); н) игровые; о) колыбельные; п) детская поэзия.

3. Обрядовая поэзия: а) скотоводческие обрядовые песни; б) земледельческие обрядовые песни, например, песни при жертвоприношении божеству земли и воды (жер суу тайы); в) песни нового года (нооруз); г) бытовые обрядовые песни, например, похоронные песни (кошоктор), свадебные песни, песни в месяце рамазан (жарамазан).

4. Заговоры: а) охотничьи; б) скотоводческие, в) земледельческие; г) знахарские; д) бытовые заговоры; е) ворожба-гадание (төлгө); ж) шаманские изречения (бакшы ойнотуу) [Молдобаев И. “Манас” Историко-культурный памятники кыргызов [Текст] И. Молдобаев. – Бишкек: 1995. – 310 б.]

Албетте, Ван Геннеп, В.Пропп белгилегендей кандай гана жиктөө болбосун ал жиктөө болжолдуу гана болушу мүмкүн – кылымдар бою синкреттешип салтка сиңип калган көрүнүштү толук түрдө так кесер бөлүштүрп бир калыпка салуу мүмкүн эмес. Андыктан эпостун сюжеттериде кездешкен ырым-жөрөлгө тексттерин үй-бүлөлүк каада-салтта орногон элементтерин (семейно-бытовые обряды) талдоо максатка ылайык болот. Ошондуктан баштагы айтылган классификацияларды эске алуу менен биздин ишибизди төмөндөгүчө бөлүштүрүүнү туура көрдүк.

«Манас» эпосундагы үй-бүлөлүк ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдер.

Үйбүлөлүк ырым-жөрөлгө:

1. Баланын төрөлүп өсүшүнө байланышкан ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдер.

2. Үйлөнүү той ырым-жөрөлгөсү,

3. Акыретке узатуу ырым-жөрөлгөсү.

Бул бөлүштүрүүлөрдү ич ара аныктап-жиктеп чыгууда Б.Кебекова А.Акматалиев жана А.Мурзакметов өндүү адистердин бөлүштүрүүлөрү негиз болду.

Албетте, буларды дагы ич ара деталдаштырып бөлүштүрүп талдоого алса болот. Бирок, алдыда айтылып өткөндөй, Ван Геннептин ой бүтүмүнө ылайык, ырым-жөрөлгө элементтерин жалгыз бир эле жикке бөлүп кароонун өзү катачылык болот. Анткени бир эле аткарылган ырым-жөрөлгө башка бардык ритуалдарга таандык болуп чыгышы мүмкүн, себеби алардагы мүнөздүү деталдар бири-бирине синкреттешип турат. Буга «Манас» эпосундагы магиялык көрүнүш курмандык чалуу, тогуздап мал берүү чыбык кыркып антташуу ырымы айкын мисал боло алат.

Корутундуласак, Ван Геннеп, В.Пропп белгилегендей, кандай гана жиктөө болбосун ал жиктөө болжолдуу гана болушу мүмкүн – кылымдар бою синкреттешип салтка сиңип калган көрүнүштү толук түрдө так кесе бөлүштүрп бир калыпка салуу мүмкүн эмес. Андыктан эпостун сюжеттериде кездешкен ырым-жөрөлгө тексттерин үй-бүлөлүк каада-салтта орногон элементтерин талдоо максатка ылайык болот.

«Манас» эпосунда чагылдырылган үй-бүлөлүк ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдерди изилдөөнүн этаптары” деп аталан экинчи бап эки параграфтан турат. Ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдердин объектиси, предмети, методологиясы жана баланын төрөлүп өсүшүнө байланышкан ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдердин “Манас” эпосунда чагылдырылышы.

Ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдердин объектиси, предмети, методологиясы. “Манас” эпосунун калыптануу процессинде эпос көптөгөн убакыт бою ооздон-оозго өтүп, китеп бетине түшүрлөгөнгө чейин, түшүрүлгөндөн кийин да архаикалык-мифалогиялык катмарларды ичине сактап калса сюжеттин айрым көрүнүштөрүндө исламдын таасири аркылуу айрым ынаным-ишенимдер, ырым-жөрөлгөлөр башка диндер менен синкреттүү берилсе айрымдары башка өнүткө өтүп кеткендери да жок эмес. Андыктан, ынаным ишенимдердин жана ырым-жырымдардын архаикасын үч катмар менен берүүнү туура көрдүк. 1. Мифалогиялык доор, 2. Тарыхый доор. Соңку ислам катмары.

Изилдөөнүн негизги объектисин. «Манас» эпосунун Сагымбай Орозбаков, Саякбай Каралаевден жазылып алынган варианттары түзөт. Ошону менен бирге Тоголок Молдо, Багыш Сазанов, Мамбет Чокморов, Шаабай Азизов, Шапак Рысмендеев өңдүү манасчылардын айтуусундагы эпостун сюжеттеринде кездешкен ынаным-ишенимдерден улам калыптанган ырым-жөрөлгөлөрдүн көркөм кызматы илимий анализге алынат. Изилдөөнүн бутасы болгон маселенин алкагында айрым мисалдар кенже эпостордон дагы алынат.

Изилдөөнүн предмети. «Манас» эпосундагы элдик ынаным-ишенимдердерден калыптанган ырым-жөрөлгөнүн көркөм чагылдырылышы, жаралыш себептеринин чечмелениши, этнографиялык булактарда улуттун маданий көрөңгөсү катары кездешүүсүнө баа берүү, эпикалык доордогу ырым-жөрөлгөнүн кыргыз турмушундагы орду жана азыркы реалийдеги абалы маселелери изилдөөнүн предмети болот.

Изилдөөнүн методдору. «Манас» эпосунун С.Орозбаковдун, С.Каралаевдин вариантындагы, ошондой эле манасчылар: Ш.Ырысмендеев, Ш.Азизов, Тоголок Молдо, М.Чокморовдун айтуусундагы сюжеттерден жана кенже эпостордо сүрөттөлгөн ынаным-ишенимдердин тажрыйбасында калыптанган ырым-жөрөлгөнүн көркөм кызматын **поэтикалык**; ал ырым-жөрөлгө ынаным-ишенимдердин келип чыгыш эволюциясын тектеш түрк тилдүү маданиятагы фольклордук-этнографиялык материалдардын

мисалында **тарыхый-этнографиялык**; улам кийинки таасирлерден улам элдин аң-сезиминде калыптанып келген архаикалык ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдердин коомдогу маани-маңызынын, аткарган кызматынын трансформацияланышын **салыштырма-типологиялык** өңүттө системалуу түрдө талдоо жүргүзүү – изилдөөнүн методдору катары тандалды. Элдик оозеки чыгармачылыкты изилдөөнүн тарыхый-этнографиялык, салыштырма-типологиялык жана поэтикалык өңүттө талдоо жүргүзүү усул-ыкмаларынан сырткары аналитикалык психологиянын методдору аркылуу алардын түпкү себептерин аныктоо, ошондой эле ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдердин улам кийинки пайда болгон диндердин таасири астында кайсы бир деңгээлде формалдык жана семантикалык өзгөрүүлөрүнө (трансформациясына) илимий талдоо жүргүзүү дагы аракетин болот.

Баланын төрөлүп өсүшүнө байланышкан ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдердин “Манас” эпосунда чагылдырылышы. бул параграфта Сагымбай Орозбаковдун, Саякбай Каралаевдин, варианттарынын негизинде сюжетте кездешкен ынаным-ишенимдердин жана ырым-жырымдардын чагылдырылышы каралды. Ошону менен катар зарыл жерлерден салыштыруу ирээтинде Тоголок Молдо, Багыш Сазанов, Мамбет Чокморов, Шаабай Азизов, Шапак Рысмендеевдин жана кенже эпостордон да мисал келтирилди.

Бала күтүү – тукум улоочу улут мураскери болууга тийиш. Турмуштун бул агымында бала-бакыралуу болуу бактысы пенденин баарына эле буйрубаган. Тагдыр башка салса, буйругу жок болсо – бу жарык дүйнөдө кара башы, жалгыздык менен өтөрү анык. Ушундай абал эпостордо «баласыздык мотивин» жаратып, ал мотивди поэтизациялоого өсүп жеткен «Манас» эпосунун С.Каралаев вариантында Жакып бала көрбөй өтөт көрүнөм деп көзүнүн жашын төгүп, кырк үйлүү кыргызды жыйнап алып «Бул каран калган көп малды ким ээлейт? деп, адам таппас ой кылып, ааламга жетер той кылып» турат [китепте: Каралаев С. “Манас” [Текст] / – С. Каралаев. – Бишкек: 2010. – 44-б.]. Жакып жараткандан астында алсыз экендигин мойнуна алып, теңирден бала сурап муңканып ыйлайт. Жакыптын балалуу боло албай мазарга жалынган С. Орозбаковдо мындайча сүрөттөлөт:

Мойнуна куржун салынып,
Мазарды көрсө Жакып бай,

Баркырап ыйлап жалынып” [Китепте: Орозбаков С. “Манас” [Текст] / – С. Орозбаков. – Бишкек: “Кыргызстан”, 1995. – 82-б.].

Ал эми «Эр Солтонойдо»: Жолборскан менен Гүлайпанын бала дегенде ак эткенде так этип, барбаган мазары, шайыгы, түнөбөгөн бакшы-бүбүсү жана батасын албаган эшен-калга, молдосу калбайт [Китеп: Эл адабият сериясы, “Эр Солтоной” – (С. Абдрахмановдун айтуусунда), Б., – 2002. 12-б.]. Эр Төштүктө Эламандын сырттаны төрөлгүчө тогуз уулу болот бирок алар малдын артынан кетип ата-энесин карабай кеткен соң Эламан баарына тете бир уул бер деп жаратканга жалынып, кепмиринин кеңеши менен экөө жер кыдырып кетет:

Ай-ааламды сыдырды,
Кулап угуп көз көргөн,
Касиеттүү мазарды,
Калтырбай баарын кыдырды
Карып болгон Эламан,
Мойнуна курун салынып:
Алда бала берсең – деп,
Ал мазарга жалынып.
Баабединдин мазарда,
Чук-Теректин түбүндө,
Аккан булак боюнда,
Абышка кармап, берки ыйлап

Кудайга үнү угулду (кыскартылып алынды) [Китеп: Эл адабият сериясы
“Эр Төштүк” [Текст] / . Абдрахмановдун. – Б. 2015. – 64-66 бб.].

Бул мисалдарда кыргыздын байыркы ынаным-ишенимдериндеги, колдоочу пири, мифологиялык кейипкер, уламыш боюнча Букар калаасынын колдоочу пири Баабедин дагы айтылып кетет. Анын аты «Манас» үчилтигинин сюжетинде баштан-аяк кездешет. «Баабедин – түпкү теги тарыхта белгилүү адам Бахауддин менен байланышкан. Орто Азия мусулман элдеринде ыйык эсептелген бу киши ислам дининин таасири аркылуу кыргыз элине Баабедин деген ат менен белгилүү болуп, колдоочу ыйык образга айланган. Диний мүнөздөгү ырым-жөрөлгөдө түрлүү кырсыктан, жамандыктан кутулуу үчүн тилек тилеп же коркунучтуу апааттан аман калгандыгы үчүн Баабедингеге атап курмандык чалган, жети, тогуз нан Баабединге атап жасалган» [“Манас” энциклопедиясы. [Текст] 1-том. – Б. 1995. – 177-б.]. Баабединге атоо же Баабединге атап курмандыкка мал чалуу ырым-жөрөлгө азыркы мезгилге чейин эл арасында сакталып келе жатат. Бир жаман кырсыктан аман калганда, оорудан айыгып келгенде, тилек тилегенде «жети тооч Баабедин же тогуз тооч Баабедин» деп атап жасалган ритуалдык тооч коңшу-колондорго, көбүнчө жаш балдарга таратып берилет. Максаты – эпостогу дан айрымасы жок. Ал эми Баабединге атап мал союу бул ислам динин күч алышы менен трансформацияланып башка өңүткө өтүп кетти – азыр түлөөгө алланын аты аталып мал союлат. Айрым учурда ал малдын эти жетим-жесир же жону жука үй-бүлөгө таратылып берилет. Албетте азыркы замандын экономикалык аң сезиминин тасири астында ырымдын материалдык мүнөзү өзгөрүүгө учуроодо, бирок моралдык мааниси өз таасирин жогото элек.

Мазарга сыйынуу кыргыздын түшүнүгүндө кудайга тобо келтирип жакшылык келтирүү ык-расмилеринин бири. Мойнуна куржун салынып, жөө мазар кыдырып жүрүү кудайга мойун сунуунун, анын улуулуугун таануунун, өзүнүн алсыздыгын мойнуна алуунун белгиси болуп эсептелген. Мындай мазарларга зыярат кылуу түшүнүгү азыркы күндө да күчүнөн кете элек элдик түшүнүк, ырымдарынын бири болуп келе жатат. Буга далил катары кыргыз жергесиндеги Зулпукор, Арашан, Нылды-Ата, Тоо-Терек, Манжылы-Ата мазарларына барып тилек тиленүү көрүнүштөрү эгемендик жылдарда

кайтадан жаңыргандыгы буга күбө. Элдин аң-сезимине орногон ырым-жөрөлгө шарты боюнча мазарга барып жөн эле барып, тактап айтканда куру кол барып сыйынууга болбойт: «Эки пайгамбар курмандык чалат экен. Бирөөсү жакшы көргөн малын алып барып соёт, экинчиси жаманынан алып барат. Алла таала биринчисинин малын алып, экинчисиникин албай коет. Жаман көргөн малынды курмандыкка чалбай эле кой, баары бир кабыл болбойт». Мисалга алган уламышта мазар тайуунун шарттары сүрөттөлөт. Ошондуктан эпосто: «бай Жакып пил баштаган нар айтып» барат. Азыркы учурда курмандык чалуу өзүнчө ырым катары айтылганы менен, ал түздөн-түз түлөө берүү менен байланыштуу. Бул эки ырымдын түпкү максаты бир жана бирин-бири толуктап турат: кудайга арнап, колдон келген малды атап чалуу. Бүгүн көбүнчө курмандык чалуу түлөөнүн өзөгү катары болуп келет. Бул эки ырымдын айырмасы – арналуу түрү. Курмандыкка мал чалуу көбүнчө белгилүү бир шарттарда, мисалы, орозо айтта, курман айтта жасалат. Ал эми күндөлүк жашоодо түлөөнүн сөзсүз бир «жакшы-жаман» себеби болот, түлөөнүн артында дайыма жакшы тилек жатат. ошо күндөн ушу күнгө чейин мазарга сыйынуу ынаным-ишенимдери кандай өзгөрүүлөргө же жоготууларга учурагандыгы этнографиялык өңүттө иликтенүүгө тийиш болгон башка маселе.

Мазарга сыйынуу бул дүйнө элдеринин тарыхында катталып келген бардыгына таандык көрүнүш болуп келген. Түрк урууларында балалуу боло албай жүргөн үй-бүлө мазарга барып наристе суроо ырым-жөрөлгөсү кыргыздан башка калктарда дагы катталган. Андай мазарлардын объектиси дарак, булак, күмбөз жана эл ынанымдарында кереметтүү бир касиетке ээ ыйык саналган жер-суу, тоо-таш болушу мүмкүн. Маселен көпчүлүк элдин ишениминде, өзгөчө үйлөнүү тоюнда белгилүү бир дарак түбүнө барып ритуалдык оюн-зоок өткөрүшкөн, никелери да ошол бактын түбүндө кыйылган. (ал бак үй дарагы же токойдогу жапайы дарак болушу мүмкүн). Мындай ырым-жөрөлгөнүн өтөкүүлүш себеби ошо бак-дарак жаш жубайлардын келечектеги жакшы турмушуна жана балалуу болушуна чоң таасирин тийгизет деп ынануудан улам калыптанган. Андан ары ал дарак ошо үйбүлөнүн коргоочусу (тотем) болуп калган. Жаз чыга бүчүр байлап, жалбырактары чыга баштаганда дарактын бутактарынан сындырып алып өзүлөрүнүн жана үй жаныбарларынын баштарына (венк) чамбар жасап кийгизген. Бул магиялык ырым ошол дарактын мөмөсүн, (кандай дарак болбосун ал бүчүр байлаганда анын бүчүрү көп болот эмеспи) ошол бүчүрдөй көбөйүп укум-тукумубуз улансын, мал-жаныбыз дагы бүчүрдөй көбөйсүн, багып-тиккен эгин-тегинибиз мол болсун деген тилекте, дарактын жашылдыгын алып аны жерге өткөрүп берүүчү символдук ишарат ырым саналган [Фольклор и этнография. Культ древа в русском свадебном обряде и свадебной лирике. [Текст] Г.Г. Шапавалова. Л., 1984. – 184с.]. Даракка карай болгон архаикалык ишеним, ага байланыштуу жасалган ырымды кыргыз турмушунда ымыркай баланын кыркын чыгарганда байкоого болот. «Наристени биринчи жолу жуунткан сууну мөмөлүү дарактын түбүнө куйган.

Мындагы ишараттын тилек-максаты – келечекте ошол наристе мөмөлүү дарактай көп балалуу болсун деген жакшы тилекти чагылдырган» [Мурзакметов А. //Автореферат. Кыргыздын баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдер. (Түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча), Б., 2013. – 15-б.]. Ымыркайдын кыркын чыгарганда алынган карын чачын дагы көп жылдык дарактын түбүнө көмүп койгон ырым деле жогоркудай тилектин орундалышына арналып жасалган жөрөлгө. Кыргыз балага алкыш айтып бата бергенде дагы өмүрүң суудай, дарактай (арчадай) узун болсун деп бата берет. Байыркы ынаным-түшүнүктө дарак тек гана узак өмүрдүн, мөмөлөөнүн символу анын тотемдик образынан улам калыптанып, андан каада-салтта орундалуучу ырым-жөрөлгөнүн объектисине айланган. Мисалы «Якуттарда (саха элинде – Б.А.) кайыңды тотем катары кабыл алган өзгөчө жоон көп жылдык кайыңда токойдун ээси (чачы куудай аппак карып калган аялзаты) болот деп эсептешкен. Ушул эле ишеним хакас, тыва, алтай элдеринде да бар» [Фольклор и этнография. Культ древа в русском свадебном обряде и свадебной лирике. [Текст] Г.Г. Шапавалова. Л., 1984. – 185с]. Буга окшош ынаным-ишенимдер кыргыз эпосторунда Байтеректин образы аркылуу белгилүү. Байтеректин эпостогу көөнө архаикалык функциясы жөнүндө эпос изилдөөчүлөр Н.Нарынбаева менен Н.Бекмухамедованын илимий изилдөөлөрүндө кенен талданган [Н.Нарынбаева. Мифотворчество в эпической поэзии кыргызов // Автореф. дисс докт. 2018; Н.Бекмухамедова. Проблемы онейротопики и визионотопики... // Автореф. дисс докт. 2020]. Байтеректин ээси якут, хакас, тыва элдериндегидей эле кыргызда деле карыган аял киши деген ынаным боло келген. [“Манас” энциклопедиясы. [Текст] 1-том. Б., 1995. – 176-бет]. Ал эми баргузиндик буряттарда Мажүрүм тал ыйык эсептелет [Гомбожапов А. Ж. Традиционные семейно-родовые обряды агинских бурят в конце XIX – XX в., [Текст] А. Ж. Гомбожапов. – 2006. 237 б.].

Кыргызда жаңы төрөлгөн баланын сырт келбет-мүчөсүнө карап ар кандай божомолдорду айтып, төлгө кылган мындай көрүнүш «Жоодарбешимде» бала жарык дүйнөгө келгенден кийин, мындайча сүрөттөлөт:

Энекеси Кенжеке

Тогуз күн тартып толгоону,

Кыйнап түшкөн бул бала.

Көзүн ачып баркырап,

Ыйлап түшкөн бул бала.

Киндиги өзү кесилүү,

Күмүш экен көкүлү,

Маңдайында калы бар,

Арыстандай жалы бар [Китеп: Эл адабият сериясы., “Жоодарбешим” [Текст] / О. Урманбетов. – Бишкек: Турар, 2015. – 248 б.].

Байыртадан бери эркек бала төрөлгөндө денесиндеги айрым бир өзгөчөлүктөрүнө карап келечекке төлгө кылышкан. Мисалы: Манастын «кулагынын учу тешилүү» деген ырымдын белгиси. Азыркы учурда бул төлгөнүн жок болуп кеткени анык. Бирок Мурзакметов Абдымиталиптин Кыргыз ырым-жырымдары деген эмгегинде «Кулагы чоң төрөлгөн баладан баатыр чыгат деп коёт» [Фиельструп Ф. А. Кыргыздын XX кылымдын башындагы жашоо тиричилигиндеги ырым-жөрөлгө., – Бишкек., 2017. – 108-бет] деп жазылат. Демек кулагынын учу тешилүү дегени бул деле баланын келечекте баатыр болорунан кабар берген жышаан болгон. Бирок ал доордон ушул учурга чейинки элдин баскан жолунда бул нерсе өзгөрүп кетиши талашсыз. Ал эми “Сүрүнети кесилүү” деген сап эпостун катмарлануу стадиясында В.М.Жирмунский, И.Б.Молдобаев, Р.З.Кыдырбаева жана дагы бир катар эпостаануучулар белгилегендей, кыргыздын «Манас» чоң жомогунун эпос катары калыптануу этаптарынын үчүнчү стадиясында – ислам дининин таасиринде айтуучулар тарабынан кошумчалана баштаган кезеңде кошумчаланган саптардын бири.

Андан кийинки «Оң далынын үстүндө, табактай кызыл калы бар». «Маңдайында калы бар» [Китеп: Каралаев С. “Манас” [Текст] / – С. Каралаев “Манас”. – Бишкек: 2010. – 1802 б.]. Кыргыздын төрөлгөн балага төлгө ырымдары мына ушул калга байланыштусу басымду экенин А.Мурзакметов баса белгилейт. Сапта кал өзү эле айтылбастан өңү кызыл экендиги белгиленет. Кыргызда муну көбүнчө анар деп атаганы белгилүү жана ошол бүткөн бойго кошо жаралган калга карап наристеге ысым берилген. Мындай ырым дагы да болсо жашоо практикасында бар. Демек, ымыркайдын оң далысындагы кал – баланын келечекте баатыр болорунан кабар берген белги деп ынанган ырым болгон. «Кара көк жал жалы бар» – «Манастын» бардык варианттарында кезикчү сыпаттама болуу менен келечекте эч ким тең келе алгыс зор баатырдын дүйнөгө келе турган кабары болгон. Бул сыпаттама кыргыз уламыштарынан жана эпосторунан жалпыга кеңири белгилүү болгондой, чыныгы баатырдын белгиси деп табылат. Бул – тарыхый-этнографиялык маалыматтардан дагы кездешет.

Корутундуласак, Бала күтүүдөгү ырым-жөрөлгөлөр бир эле “Манас” үчилтигинде эмес кенже эпостордо дагы кеңири сүрөттөлгөндүгү көрсөтүлдү. Ушуну менен катар алгачкы диний ишенимдер менен исламдын синкреттешип, жуурулушуп, симбиоздуу абалда калыптанып калган учурларына басым жасалды. Ошо күндөн ушу күнгө сакталып калган ынаным-ишенимдери ага байланыштуу ырым-жөрөлгөлөрү дагы жок эмас. Маселен: мазарга сыйынуу кыргыздын түшүнүгүндө кудайга тобо келтирип жакшылык келтирүү ритуалдын бири. Мойнуна куржун салынып, жөө мазар кыдырып жүрүү кудайга, жаратылыштын ар кыл кубулуш-көрүнүштөрүнө, ыйык санаган белгисиз күчтөргө мойун сунуунун, улуулугун таануунун, алсыздыгын мойнуна алуунун белгиси болгон.

“Манас” эпосунда үйлөнүү үлпөтүндөгү жана акыретке узатуудагы ырым-жөрөлгөлөр жана ынаным-ишенимдердин көркөм функциясы.

Деп аталган экинчи бап эки бөлүмдөн турат. Бул бапта батырларды үйлөнтүүдө болгон алгачкы аракеттер, келиндерин сындан өткөрүү. Мындан сырткары кудалыкка тогуздам мал берүү жана ак кебез байланган баш аттын мифологиялык көркөм функсысы. Ошону менен катар баатырларды акыретке узатууда Манастын жерге ашыруун берилиши төрт негиги себеп менен системалуу каралды.

«Манас» эпосундагы Үйлөнүү ырым-жөрөлгөлөрү жана ынаним-ишенимдеринин поетикасы. Бул бөлүмдө Манас баатырды үйлөнтүүдөгү негизги окуялар: Каныкейди сындан өткөрүү, берилген башаттын башына байланган ак кебездин символикасы. Тогуздам мал берүүнүн мифологиясы ж.б. каралды.

Эпосто Манастын кудалашуусу жана анын Каныкейге үйлөнүшүнө арналган эпизод толук негиздүү кызыгууну туудурат. Буга чейин Карабөрк менен Акылай деген эки аялы бар Манас, досу Алмамбеттин (С.Орозбаковдун вариантында) кеңеши менен каада-салт боюнча үйлөнүүнү чечип, ата-энесине жакшы кыз алуу өтүнүчү менен кайрылат. Эпостун мурунку эпизоддорунда калмак ханы Кайыпты жеңип, Манас атасынын өлүмү үчүн Манастын өчүн алгысы келип, хандын отуз кызынын бири Карабөрктүн сулуулугуна арбалып калганы сүрөттөлөт. Атасынын тирүү экенин билген Карабөрк аттан түшүп, Манаска таазим кылып, Манас менен Карабөрктүн тоюнда отуз күндүк оюн уюштурулат.

Жакшы тилекке биринчи даярдык болуп эсептелген иш, эң алгач кудай теңирге сыйынып, жакшы тилектерин, жакшы ойлорун айтып, сыйынып, же болбосо алдын ала ырымдап, жакшы ниет кылынгандыгын бул саптардан байкаса болот.

Саякбай Каралаевдин вариантында:

«Бээ баштаган беш тогуз,

Баабединге чалышып.

Ак буудай унун чайнашып» [Китеп: С. Каралаев. “Манас” [Текст] / С. Каралаев. – Бишкек: 2010. – 515-б.].

Беш тогуз – «Кыргыздын жакшы көргөн жана ырым санаган эсеп сандары бирден жетиге чейин, 9, 14, 18, 32, 40, 80, 90, 99» сандары [Китеп: Кыргыз., [Текст]: Кыргыз., 13-т. Б., 2011. – 252-б.]. Мындай ишеним, ырым сандары деги эле бардык варианттардын сюжетинде баштан аяк кездешет. Өзгөчө тогуз санына болгон ишеними эл ичинде аңыз болуп айтылып жүргөн Чолпон жылдызга байланыштуу. Мисалы, Рысмендеевде кыз издеп бай Жакып жолго чыгат. Жолго жөн чыкпастан мындай деген буйрук берет:

Тогуз жылкы ноктоло,

Баары жорго сур болсун,

Барган жери нур болсун [Китеп: Ш. Рысмендеев “Манас” [Текст] / – Ш. Рысмендеев “Манас”. – Б. 1915. – 85-бет.].

Сур – ак деген сөз – негизи кыргызда жылкынын өңү ак болсо аны ак боз ат деп, же кула, боз деген өң кошулуп айтылган мындай өң жаш өзгөчөлүгүнө жараша ар кандай айтылат. Итти “куба” ит же “куу” деп айтышкан. Мындай

көрүнүш «Манас» эпосунда Кумайыкты таап алганда дагы куу күчүк деп тергелет. Мунун себеби ак ишеними жана анимистик, тотемдик ынаным-ишенимдерге байланыштуу. Мындай куда түшүүдө тогуздап тартуу алып баруу азыркы замандын шартына жараша ар ким өзүнүн алына ылайыктап көбүнчө акча түрүндө берип калышты. Анын үстүнө мусулман дини кыргыз элине сиңе баштагандан бери мындай көрүнүштү өзгөчө өлүмгө тиешелүү салт ырымдарын ысырапкорчулук деп, ачык эле тыйуу салына баштады.

С.Каралаевдин вариантында мындай саптар бар:

Мал башчысы кула бээ,

Куп тилегиң эмеспи,

Кула бээнин башына,

Ат башындай ак була.

Ак тилегиң ушу деп,

Кула бээге байласын [Китеп: Каралаев С. “Манас” [Текст] / – С. Каралаев “Манас”. – Бишкек: 2010. – 529-бет.].

Манас жана кырк чоро менен кеңешкен Бакай, бай Жакыпка мына ушундай деген кабар жиберет. Буга Жакып эмне себептен каршы болгондугун ишибизде кенен маалымат берилет. Ал эми ак буланы аттын башына байла дегени бул салттык жөрөлгө. Анткени, кыргызда мал башына ушундай кездеме байлаган, себеби, өңү ак болушу бул ак тилектин, ак ниеттиктин символ-белгиси болгон.

С.Орозбаковдун вариантында жуучу түшүп бара турган адамдын жана малдын саны бул ирээтте айтылат:

Кудагыйдын жолдошун,

Тогуз берип тыналык.

Тогуз жүз болду кемпири,

Толуктап баары келтирди,

Токсон бээ союшуп.

Тогуз байтал бир бөлөк,

Тогуз жүз толук уй айдап. [Китеп: С. Орозбаков “Манас”. [Текст] / – С. Орозбаков. – 1-том. Ф. 1981. – 390-391-беттер.].

«Манас» эпосунда тогуздап малды берүү бул мисалдан башка, айыпты тогуздап тартат, байгени тогуздап берет, курмандыкка мал чалууда да тогуздап чалынат. Ушундан улам эмне үчүн тогуздап деген суроо пайда болот. Муну айрым окумуштуулар Чолпон жылдыз тууралуу аңызга байланыштырат. Мисалы: мифтик түшүнүк боюнча «Чолпон жылдыз түпкүлүгү жерде

Кыргыз байыркы замандан бери эле бирөөгө мүлк берсе, кудалыкка мал алып барса же белгилүү бир күнөөнү, жазаны тартса, өзгөчө, кун төлөсө аны дайыма тогуздап берүүгө, айып тартууга туура келген» Википедия [Электронный ресурс] режим доступа [https://ky.wikipedia.org/wiki/ “Манас”](https://ky.wikipedia.org/wiki/“Манас”) эпосундагы астрологиялык түшүнүктөр].

Тогуз санына байланыштуу Тоолу-Алтайлыктардын ишенимине байланыштуу кызык бир мисал бар. Ульген, күндү, айды жана асмандагы бардык нерсени жараткан деп эсептелген. Шамандардын дубасында

төмөнкүдөй сөздөр учурайт: jalбарганым Таңара, «Ам ман таңаразша зикир чалдым» жана д.у.с. Үлгенге атайы сыйынышып, 3, 6, 9 жана 12 жылда бир жолу кандуу курмандык чалышкан. Бул курмандык чалуу ырым-жөрөлгөсүн «устугу» деп, б.а. асманда жашаган рухка тартуу деп аташкан. Үлгенге – берген жыргалчылыгы үчүн алкыш айтышып, андан мал, бала, аңчылыктын ийгиликтүү болушун, сүттүн, арпанын, чөптүн мол болушун сурашкан [АКИЕВА ПЕТИМАТ. РОЖДЕНИЕ. СВАДЬБА. СМЕРТЬ. Историко этнографические архетипы ингушей., Санкт Петербург., – Алеф-Прес., 2014. – 10-11-101-107-беттер.].

Кыргыз, казак, алтай, туба, хакас ж.б. тектеш элдердеги чач өрүү салты дагы деле болсо сакталып калган. Тажикстандык кыргыздарда чачты кайын журтуна келип, келин бир күн түнөгөндөн кийин анан чачы экиге өрүлгөн. Мындай көрүнүш “Манас” эпосунда да кездешет. Маселен, Каныкейдин чачы өз үйүнөн чыга электе өрүлөрү болжолдуу түрдө айтылат. С.Каралаевдин вариантында Бакай Каныкейге куда түшүп барганда Темиркандын сөзүнө Каныкей сексен кыз менен сейилге чыгып кетти эле:

Ал сейилден келген соң,

Ырымдап чачын өрүнүз.

Күн белгиси он күн,

Каныкейди көрүнүз [Китеп: Каралаев С. “Манас” [Текст] / – С. Каралаев “Манас”. – Бишкек: 2010. – 954-бет.]. дейт.

Кырк көкүл чачты чогултуп, экиге бөлүп өрүүнүн маңыз-мааниси – мындан ары сен жалгыз эмес эки адамсың дегенди түшүндүрөт. Ал эми чачка кошуп башта айтылгандай ак (була) кийиз кошулуп өрүлүшүнүн архаикалык мааниси тереңирек. Ал эми кечээгиси жана бүгүнкүсү – сары май кошулуп өрүлгөнү. Максаты – майлуу сүттүү, кененчиликте, бардар турмушта жашасын деген тилек болгон. Мындан сырткары ушул эле С. Каралаевдин вариантында сөйкө салуу салтынын атрибуттары жөн гана атап кетүү түрүндө кездешет. Эпостун сюжетиндеги ушундай көрүнүштөр бир гана кыргыз эпосторуна тиешелүү көрүнүш эмес. Башка түрк тилдүү өзгөчө бизге жакын Алтай элдеринин эпосторунда да бар. Мисалы: хакас элинин “Хан Орба” баатырдык эпосунда:

С любовью на свадьбу собравшегося,

Было много, словно муравьев,

Пожилые женщины, собравшиеся заплетает косы,

Сидят, держа свои гербешки.

Сняв с Кок Нинджил платок,

Начили косы заплетать.

Шестьдесят косичек,

В две косы заплели.

Пятьдесят косичек

В две косы заплели. Википедия [Электронный ресурс] Режим доступа 93. <https://research-journal.org/archive/7-109-2021-july>.

Хакас, алтай, туба элдеринде келинди күйөө баланын үйүнө алып келээри менен чач өрүү жөрөлгөсүнүн аткарылышы бүгүнкү күнгө чейин сакталып калган. Баатырдык эпостогу үйлөнүү үлпөтүнүн ырым-жөрөлгө кыймыл-аракеттеринин хронологиясын карай турган болсок, анда алгач куда түшүү, күйөнү сыноо, кыздын атасынын жеринде үйлөнүү үлпөтү, андан кийин анан чач өрүлөт («сас тойы» ырымы).

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз элинин салт-санаасы, үрп-адаты, ырым-жөрөлгө «Манас» эпосунда кеңири берилген жана бир вариантта сүрөттөлбөгөн элдик ынаным-ишенимдер, экинчи бир вариантта берилип, бири экинчисин толуктап тургандыгын жана мындай эпикалык салттуулук бир эле биз талдоого алган маселелер менен чектелбегендигин белгилөө маанилүү. Ушуну менен катар айрым ырым-жөрөлгөгө байланыштуу анимистик ишенимдери менен сюжеттеги архаикалык мотивдерди талдоого же болбосо мифтик түшүнүктөрдөн баштапкы маани-маңызын табуу оорчудукту туудуруда.

«Манас» эпосундагы Акыретке узатуудагы Манас баатырдын жашыруун жерге берилишинин себептери жана ырым-жөрөлгөлөрү. Бул бөлүмдө баатырларды акыретке узатунун процестери андагы болгон ыныным-ишеним, ырым-жөрөлгөлөргө басым жасоо менен бирге Манас баатырды эмене себептен жашыруун жерге берилиши төрт негиз менен чечмеленип берилди.

Сөөктү акыркы сапарга узатуу салтынын «Манас» эпосундагы эң бир айкын мисалы Сагымбай Орозбаковдун айтуусунда Көкөтөйдү керээзинде:

Астыма алтын так кылып,
Асемдеп өлүк жаткырып.
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп.
Чарайнага чаптатып,
Шайингиге каптатып.
Ырчыларга мактатып,
Ыжыктарга сактатып.
Таратып дүйнө көбүмдү,
Таштап коюп сөөгүмдү,
Чындай кылып төгүндү,

Чыгарбай таштап сөөгүмдү... [Китеп: С.Орозбаков. “Манас”. [Текст] / С.Орозбаков. – III китеп. – Ф. 1981. – 348-бет.].

«Молдобаев делает вывод, что «все эти факты ведут к одному истоку: воздушному захоронению *на дереве* или в другом приспособленном месте, берущем начало в Южной. Но как известно из источников по Фрэзеру, данное поверье бытовало у всех народов, а не только сибирских Сибири. Например у киданей, еще VII в веке умершим не делали могил. Китайские источники сообщают: по их обычаю отвозят умерших на запряженной лошадей повозке в высокие горы и кладут *на деревья*» [Нарынбаева Н.О. Мифотворчество в эпической поэзии кыргызов // Дисс. докт. филол. Наук. 2018]. Н.Я.Бичурин

минтип жазат: «Они (киргизы — Б.А.) не хоронят мертвых, а помещают их в гроб, который подвешивают к вершинам высоких деревьев, растущих у них, и оставляют их там, пока останки их не превратятся в прах». Бичуриндин жазып кеткен маалыматтарына таянганда байыркы кыргыз салтында сөөктү жерге көмбөй, дарактын башына илип койгон ырым болгон жана мындай ырым бир гана кыргызга эмес, дүйнө элинин көбүнө мүнөздүү экендиги этнографтардын эмгектеринде белгиленген.

Дооран – өлгөн адамды «күнөөдөн куткаруу» максатында өлүктү коюуга чейин мусулмандар арасында жасалуучу диний ырым-жөрөлгө [Эл адабият сериясы “Эр Төштүк” [Текст]. Б. 2015., – 257-бет.]. Дооран үчүн молдого акы берилчү. Диний эреже боюнча дооран мусулман динине сыйынган бардык адамдарга тийиштүү деп эсептелген. Ал жаназадан мурда өткөрүлгөн. Өлгөндүн өмүрүнүн ар бир жылына акчага, данга, малга же башка мүлккө айландырып жалпы элге, бей-бечараларга, кембагал, мискиндерге берилген. Албетте, бул доорандын архаикалык мааниси жоголуп ислам менен журулушуп калгандагы көрүнүшү. Ушундай расмилер болуп өткөндөн кийин бу дүйнөдө кылган күнөөлөрү толук кечирилди деп эсептешкендиги С.Каралаевдин вариантында деталдуу берилет:

Ат баштаган алты жүз,
Ак эшенге берди эле,
Төө баштаган тогуз жуз,
Кырк эшенге берди эми,
Жармак акы барларга,
Жалактаган бээ берип,
Доо долаган кандарга,
Буттап алтын зар берип,

Кутулду Манас азаптан [Каралаев С. “Манас” [Текст] / – С. Каралаев “Манас” эпосу. – Бишкек: 2010. – 989-бет.].

Эл ишениминде адамдын жаны өлгөн денеден бөлүнүп, өз алдынча жашоосун улантат. Ата-бабанын арбагын ыйык эсептеп урматтоо расмиси түрк, моңгол элдеринин, анын ичинде Орто Азия элдеринин оозеки чыгармаларында кеңири таралып, өзүнчө жалпылыкты түзөт. Мындай кеңири аймакка белгилүү болгон арбак жөнүндөгү миф денеден бөлүнүп чыккан «жан» (киши өлгөндө) тиги дүйнөдө жашоосун улантат деген түшүнүккө негизделген. «Семетейде» Манастын арбагы өзүнүн жакын чоролору менен Семетейди кысталыш жерлерде дайыма колдоп жүргөндүгү баяндалат. Семетей туулган жери Таласты биринчи жолу көргөнү келгенде, энеси Каныкейдин айткан аманатын аткарып, ата-бабасынын арбагына сыйынып, атасы Манастын күмбөзүнө зыярат кылып, курмандык чалат. Талас суусун кечип өткөндө да аны кырк чилтен колдойт. Мындан сырткары да арбакка сыйынуунун, арбактын күчүнө ишенүүнүн үлгүсү «Каныкейдин Тайторуну чапканы» аттуу эпизоддо чагылдырылган. Байгеге төлгө кылып чабылган алтымыш асый Тайторуну Манас жана анын чоролору Алмамбет, Чубак, Сыргактын арбактары сүрөөгө алышып, марага биринчи болуп келишине

колдоо көрсөтүшөт. Эпостун бардык бөлүктөрүндө кыялый жалган түшүнүккө негизделген кереметтүү күч катары арбак тирүү адамдарга колдоо көрсөтүшкөн мифологиялык маанисинде колдонулат. Ал тургай «Манас» эпосунда адамдардын түшүндө гана эмес, өңүндө да ар түрдүү сыйкырлуу кубулуп кетүүлөр жана кереметтүү окуялар болуп турат. Алмамбет кытай жана калмактар менен салгылашып жаткан түнү Самарканда турган Манас уктай албай чыгат. Анын бүткөн бойу бирде көгөрүп, бирде кызарып, атынан тер шорголоп агып, алсырап, өзүнүн үстүндөгү «ак күбөсү» кырк жеринен сөгүлүп, Ач албарс кылычы кындан чыгып, мизинен кан агат, мылтыгы Ак келте-нин милтеси түтөп, чоң атасы Ногойдон мураска калган кызыл туу согуштагыдай жогору көтөрүлүп, желбирейт. Бул түштү Бакай Манаска төмөнкүчө түшүндүрөт: «Биздин духтарыбыз салгылашканда дайыма ушундай болот». Ушундай эле «кереметтер» Көкчө менен Кошойдун да башынан өтөт. Демек жаратылыштын күчтөрү менен ар түрдүү элементтерине жан киргизгендей, адамдын духу бар деген түшүнүк эпосто көп кезиккенине караганда арбак ишениминин тамыры терең жана азыркы ынаным-ишенимдер менен жуурулушуп, исламдын чоң таасирине карабастан өзүнүн маңызын, ишенимин жоготпой келе жатат.

КОРУТУНДУ

Илимий иштин аягында төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыкты:

1. Совет мезгилинде идеологиянын неизине таянып, “Манас” эпосундагы ынаным-ишеним жана ырым-жырым, каада-салт, дин маселелерин анализдөөгө саясий система жолтоо болу келди. Ошого карабастан С.М.Абрамзон, С.Е.Малов жана кыргыз окумуштуулары Б.Солтоноев, Дж.Баялиева, И.Молдобаев, Р.З.Кыдырбаева, М.Мамыров, Э.Абдылдаев, Р.Сарыпбеков, Ш.Акмолдоева сындуу окумуштуулар изилдеп өз көз караштарын жазып келишти. Совет мезгилинен кийин да Р.З.Кыдырбаева, Р. Сарыпбеков, Б. Кебекова, А.Акматалиев, Г. Орозова, К.Абакиров, А.Мурзакметов, К.Ибраимов, Н.Нарынбаева, Ж.Орозобекова, Н.Бекмухамедова, Г.Жамгырчиева, З.Кулбаракова, А.Сабыр уулун иштеринде өз объектилерине жараша жазылып келди.

2. Ырым-жөрөлгө элементтерин классификациялоодо кайсы элдин окумуштууларын албайлы классификацияны болжолдуу гана бөлүштүргөндүгүн белгилешет. Ал эми кыргыз элиндеги ырым-жөрөлгөнүн мүнөздөрү боюнча бөлүштүрүп жиктөөдө конкреттүү бөлүштүргөн этнография илиминде дагы, фольклор таанууда дагы системалуу таризде жүргүзүлө элек. Ошонсе дагы ырым-жөрөлгөнүн оозеки поэзия жанрларында кездешүүсү тийиштүү деңгээлде бир жикке салынып классификациялоо кыргыз, казак элдеринде бар. Ал эми бөлөк батыш, орус окумуштуулары тарабынан классификациялап бөлүштүрүү жаратылышы башка (өтө майдаланып кеткен) жана аны «Манас» эпосуна алып келүү кыйын экендиги жеке практикада тастыкталды. Айтылган сөздүн чындыгын В.Я.Проптун аныктамасы далилдейт: «Жанровый состав фольклора, установленной другого народа не может быть механический перенесен на состав фольклора на другога народа.

Международными могут быть только принципы такой классификации, но не ее материал» [Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. [Текст]: В. Я. Пропп. – Ленинград. – 1986. – 103 с.]. Диссертацията талдана турган материалдарды башка элдин фольклорундагы классификация эмес, ырым-жөрөлгө поэзиясынын классификациясын «Манас» эпосундагы кездешкен ырым-жөрөлгө сыйдыруу кыйын болууда. Ошол себептен бизге чейинки окумуштуулардын болжолдуу бөлүштүрүүлөрүн алып, ал бөлүштүрүүнү «Манас» эпосуна ылайыктоо ишин жүргүзүү максатка ылайык. Жыйынтыгында «Манас» эпосундагы үй-бүлөлүк ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдерди

- Баланын төрөлүп өсүшүнө байланышкан ырым-жөрөлгө жана ынаным-ишенимдер;

- Үйлөнүү той ырым-жөрөлгөсү;

- Акыретке узатуу ырым-жөрөлгөсү: – деп бөлүштүрүүнү туура көрдүк.

Бул бөлүштүрүүлөрдү ич ара аныктап-жиктеп чыгууда И. Молдобаев Б.Кебекова А.Акматалиев жана А.Мурзакметов өңдүү адистердин бөлүштүрүүлөрү негиз болду.

3. “Манас” эпосунун негизги классикалык варианттары (С. Орозбаков, С. Каралаев) болгону менен бул эки варианттардан башка Тоголок Молдонун, Багыш Сазановдун, Мамбет Чокморовдун, Шаабай Азизовдун, Шапак Рысмендеевдин айтуусундагы жана кенже эпостор менен элдик поемаларды да карап, сюжеттик линиядагы керектүү тексттерди киргизүүбүздүн себеби, айтуучулук өнөр бул импровизация даярдыгы жок айтуу. Демек, айтууда ар кайсы айтуучу өз деңгээлине, билгенине, көргөнүнө жараша ар кандай сюжеттерди аралаштыруу мүкүн. Мунун далили катары бир эле мисал кыла турган болсок. Ошол эле Саякбай Каралаевдин варинатындагы тулпарларга көз тийбөө үчүн ырымдалып тагылган тумарлар: ушундай экен ырымы, үчтөн төрттөн көрүнөт атына таккан жырымы – деп берилет дагы бул жерде ал эмне болгон тумар экени айтылбайт. Ал эми ушул эле тумарлардын тагылышы Шырдакбекте конкреттүүрөк берилет. Маселен, Шырдакбектин Бозжоргосуна көз тийбесин деп үкүнүн жүнү тагылат. Ушуга окшогон көрүнүштөр бир вариантта айтылбай калса экинчи варинатында толукталып турат.

Мына ушундай себептерден улам башта айтып өткөн “Манас” эпосунун бир нече варианттарынан сырткары кенже эпостор менен элдик поемаларды да киргизүүгө туура келди; “Манас” үчилтигиндеги баланын төрөлүшүндөгү ынаным-ишенимдердин, төлгөлөрдүн негизинде баланын келечектеги тагдыры болжолду болсо дагы жоромолдонгон жана ошого жараша ар кандай ырым-жөрөлгөлөрдүн аткарылышы көркөм чагылдырылган.

4. «Манас» эпосундагы ырым-жөрөлгө, ынаным-ишенимдердин түпкү маани-маңызы алгачкы ынаным-ишенимдерге анимизм, тотемизм, фетишизм, бурканизм, шаманизмдерге барып такалат. Албетте, ошондон берки өнүгүү процесинде ырым-жөрөлгө менен ынаным-ишенимдер алгачкы мааниси менен биздин күндөргө калыбы менен жеткен жок. Бул көрүнүш

эпосто дагы улам кийинки айтуучулардын оозунда ислам менен синкреттешип, жуурулушуп кеткен өңүттө баштапкы маани-маңызынан өзгөрүлүп кеткени, түпкү мааниси менен берилгендери да жок эмес. Өткөөл ырым-жөрөлгөнүн негизги максаты болуп, бир деңгээлден экинчи бир деңгээлге көтөрүлгөндө же өткөндө ошол учурлар көптөгөн ырым-жөрөлгө менен коштолгонунда. Буларга эпостон мисал алынган баланын бойго бүтүшүнө чейинки ырымдар, бойго бүткөндөгү ырымдар, бала төрөлгөндөгү ырымдар болуп андан соң үйлөнүү, акыретке узатуу мотивдери эсептелет. «Манас» эпосундагы ырым-жөрөлгө жөн гана атоо менен кездешет. Ырым-жөрөлгөдө аткаруу процесси жөнүндө сөз болбойт. бир гана С.Каралаевдин вариантында “ушундай экен ырымы” деп кездешет. Ушуну менен катар эле башында бөлүнгөн жиктөөдөгү ырым-жөрөлгөлөрдүн поэзиясы дээрлик кездешпейт. Кээ бир жагдайлар бул алкыш (бата) менен каргыш жана антташуу учурларында гана кездешчү көрүнүш.

5. Адамзат турмушунда колдонулуучу ырым-жөрөлгөнүн издери азыркы салт-санаадан көрүнөт. Азыркы ынаным-ишенимдердин жаралуу доору байыркы диний түшүнүктөргө барып такалат. Маселен, кыргыз элинин, коңшу элдердин, деги эле жалпы жер бетиндеги адамзатынын, ар бир улуттун өзүлөрүнө тиешелүү каада-салт, үрп-адаттары бар. Ар бир эл өзүнүн каада-салты менен өгөчөлөнүп таанылып турат. Ушул салттар менен кошо ырым-жөрөлгө эриш аркак аткарылат. Салт деген бул катып калган таш, же буюм эмес бул тирүү организм. Салттын айрымдары өсүп-өнүгүп турса, айрымдары эскирет, жаңыланат, унутулат, түп тамыры менен өзгөрөт. Байыркы адамдарды ким ага өмүр берген жана эмне үчүн деген ойлор түйшөлткөн. Ошол качантан келе жаткан адамдын турмушун, жашоосун куурчап турган жаратылыш мээрбан да, кайырсыз да кээде таш боор да болгон. Алгачкы адамдар өзүнүн айлана-чөйрөсүндөгү татаал сырларды билмек түгүл, өзүлөрүн жаныбарлар дүйнөсүнөн ажырата алган эмес.

«Манас» эпосунун С.Орозбаковдун жана С.Каралаевдин вариантындагы ырым-жөрөлгө, ынаным-ишенимдер (анимизм, тотемизм, фетишизм) теңирчилик дүйнө таанымынын алкагына кирип, классикалык маанисин жоготуп, эволюциялык өсүп-өнүгүү процессин басып өткөндүгүнүн далили катары эпостогу баланын төрөлүшүнө байланышкан талгак, төрөлгөндөгү айрым бир белгилерине карата төлгөнүн тартылышы, Умай эненин баланы тондон кууп чыгышы ж.б. көрүнүштөрдүн көпчүлүгү байыркы архаикалык маңызын жоготпостон ошол эле учурда исламдын принциптери менен жуурулушуп калганы.

6. Айрым бир ырым-жөрөлгөдө эмпирикалык илим-билим, дүйнө таануу, диний ынаным-ишенимдер, элдик педагогика менен медицина орун алгандыгын да байкоого болот өзгөчө ырым-дарымдарда элдик медицинанын көрүнүштөрү орун алган болсо ырым-тыйымдарды (табу) элдик педагогикада орун алган.

Элдик каада-салттардын ичинде жашоо менен ырым-жөрөлгө жана алардын жаралышына баштапкы негиз болуп берген деген ойду тереңдетип

түшүндүрүп берүү үчүн бир гана мисал: түрк-монгол элдердин дээрлик бардыгында отко киргизүү салты бар эми бул көрүнүштө биринчи салт жаралганбы же ырым жаралганбы деген суроо туулат. Албетте, алгач ырым-жөрөлгө биринчи жаралып, убакыт өткөн соң ал салтка, көндүм адатка айланган жана кийинчерээк оозеки чыгармачылыктын тексттери пайда болгон. Ошол эле отко киргизүү башында үйдүн ээсинен уруксат алыш үчүн отту тамактандырып ага жүгүнүп анан кирген ырым күч болсо, бул көрүнүш барып олтуруп салт катары кабыл алынып кеткен. Буга кошумча катары белгилей турган нерсе ошол салт жаралгандан кийин да ошол салттын ичинен ырым-жөрөлгөлөр пайда болушу толук ыктымал, бирок булардын кайсынысы кайсы учурда жаралгандыгын аныктоо толук мүмкүн эмес.

7. Акыркы сапарга узатуу ырымдар Көкөтөйдүн ашында жана Манас баатырдын өлүмүндө жакшы берилет. Акыретке узатуудагы адамдын күнөөсүн жеңилдетүү же арылтуу аракеттерин Бурак атын токутуу, дооранга мал байлоо, карып мисеиндерге садака берүүлөрдөн байкаса болот.

Сөөктү койгондон кийин ыныным-ишенимдер, ырым-тыйымдар байыркы түшүнүктөргө кетет. Маселен азыркы күндө дээрлик колдонбой калган ишенимдердин бири С. Каралаевдин вариантында жыртыш берүү жоолугат. Мындан ары арбак ишенимдери жана эмене себептен “Манас” жерге жашыруун жерге бергилгендиги чечмеленет.

Мындан сырткары арбакка сыйынуу, аны ыйык саноо ишеними эпосто кеңири кездешет. Ата-бабалардын арбагы эпикалык каармандарды кыйын шарттарда колдоп, аларга жардам кылып, дем берип туруучу сыйкырдуу, касиеттүү күчтүн милдетин аткарат. «Семетейде» Манастын арбагы өзүнүн жакын чоролору менен Семетейди кысталыш жерлерде дайыма колдоп жүргөндүгү баяндалат. Семетей туулган жери Таласты биринчи жолу көргөнү келгенде, энеси Каныкейдин айткан аманатын аткарып, ата-бабасынын арбагына сыйынып, атасы Манастын күмбөзүнө зыярат кылып, курмандык чалат. Талас суусун кечип өткөндө да аны кырк чилтен колдойт.

Эмне себептен баатырлардын, Манастын сөөгү жашыруун коюлган деген суроо коюп, анын себебин каржиликтин жана арбак ишенимин мифтик түшүнүгү менен түшүндүрүүгө болот деген тыянак жасалды. Маселе төрт бөлүккө бөлүп талданды.

Биринчи: Манастын кас-душмандарынын көптүгү жана ошол эле учурда бир-туугандарынын баатырды көрө албастыгы, мындан сырткары катылам деп кайра Манастан жеңилип ыза тарткандар бар – ушуга окшогондор мен өлгөндө өч алуу үчүн келишпесин деп Манастын кооптонуп айткан керези.

Экинчи: Манас башкарган урууну мүңкүрөтүп, башынан ылдый басып, элдин жүрөгүнүн үшүнө алып коюуу жана башкаларга да мисал катары өлүк болсо да алып чыгып кийинки катылганыңарды да ушундай кылыбыз дегендик.

Үчүнчү: кыргыз элинин аңыз кептери менен монгол элдеринин аңыз кептери салыштырылып, “Манас” эпосторунун бардык варианттарынын ичинен бир гана Мамбет Чокморовдун вариантында каржиликтин магиялык

касиетке ээ экендиги сюжетте берилет. Анын алгачкы архаикалык маңызы жана азыркы күндөгү трансформацияланып өзгөрүшүнө негизги факторлор белгиленди.

Төртүнчү: ата бабанын колдоочу касиети кандай магиялык ырым-жырымдар менен коштолгондугу, атактуу адамдардын же баатырлардын сөөктөрү эмне үчүн мумификациялангандыгы адамдардын алгачкы ой жүгүртүүлөрдөн улам экендиги жана талаага ташталган баатырлардын сөөгүн өз журтуна же өз элине алып келип жерге жашыруун жашырылбаса ал баатырлардын арбагы душмандарга кызмат калып калат деген ишенимден улам экендиги түрк-монгол элдеринин мифтик аңыз кептери менен далилденди.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий жыйынтыктар кыргыз фольклористикасынын жаңы багытта изилденишине, кыргыз фольклористикасындагы ынаным-ишенимдердин, ырым-жөрөлгөлөрдү концепциялуу караганга олуттуу кошумча болуп бере алат. Бирок, илимий иштин көлөмүнө байланыштуу көптөгөн маселелер каралбай калганын эске ала кетели. Ошондуктан, төмөнкү маселелер боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот.

1. “Манас” үчилтигиндеги ынаным-ишенимдердин, ырым-жырымдардын сюжеттик-композициялык курулушуна, образдар системасына, поетикалык өзгөчөлүгүнө тийгизген таасири.

2. “Манас” үчилтигинде ырым-жырымдардын, диний ишенимдердин генезиси.

Диссертациянын негизги жоболору төмөнкү эмгектерде чагылдырылды

1. Бекболотов, А. У. “Манас” эпосунда элдик ишенимдердин жана ырым-жырымдардын колдонулушу жана максаты [Текст] / А.У. Бекболотов // Маданият аралык байланыштар жана компаративистика. Атайын чыгарылыш. – 2014-жыл. – 237-244-бб.

2. Бекболотов А.У. «“Манас” эпосундагы ырымдалып коюлган адам аттары». [Текст] / А.Б. Бекболотов // Тил, адабият жана искусство маселелери. Атайын чыгарылыш. – 2014. – 197-203-бб.

3. Бекболотов А.У. “Манас баатырдын Каныкейге үйлөнүшүндөгү кездешкен элдик ишенимдер жана ырым жырымдар. (С. Орозбаков, С. Каралаев, Ш. Рысмендеев, Ш. Азизовдун варианттарында). [Текст] / А.Б. Бекболотов // “ALATOO ACADEMIC STUDIES” – №2. – 2015. – 70-75-беттер. ISSN 169-5263

4. Бекболотов А.У. “Манас” эпосундагы акыретке узатуу ырымдары. [Текст] / А.Б. Бекболотов // “Манастан чыңгыз айтматовго карай проблемалар жана көз караштар”. – 2016 – 102-107-бб.

5. Бекболотов А.У. “Манас” баатырдын төрөлүшүндө кезиккен ырымдар жана ишенимдер. (Саякбай Каралаевдин варианты боюнча) [Текст] / А.Б. Бекболотов // “ALATOO ACADEMIC STUDIES” – №3. – 2016. – 170-176-беттер. ISSN: 1694-5263

6. Бекболотов А.У. “Манас” баатырдын төрөлүшүндө кезиккен ырымдар. (Ш. Азизов, Ш. Рысмендиев, С. Каралаев) [Текст] / А.Б. Бекболотов // Ч. Айтматов окуулары. – 2016. – 399-404-бб.

7. Бекболотов А.У. «Манас» эпосундагы акыретке узатуу ырым-жырымдары жана ынаным ишенимдери [Текст] / А.Б. Бекболотов // Alatau Academic Studies. – 2023. - №3. – 213-225-беттер. ISSN: 1694-5263 (печатная версия) ISSN: 1694-7916 (электронная версия) IF-0,421 (5 жылдык)

8. Бекболотов А.У. Народные поверья и обряды в свадебной традиции кыргызов и алтайцев [Текст] / А.Б. Бекболотов // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. - № 9-2 (84). – 2023. – 7-11-стр. ISSN 2500-1000 (print) ISSN 2500-1086 (online) IF-0, 274

9. Бекболотов А.У. Ритуалы, связанные с родами в эпосе “Манас” [Текст] / А.Б. Бекболотов // Международный журнал гуманитарных и естественных наук 2025.

Бекболотов Акынбек Улашбековичтин “Манас” эпосундагы элдик ынаным-ишенимдер, ырым-жырымдар жана алардын идеялык-көркөмдүк функциясы (С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттарынын негизинде) деген темадагы 10.01.09 – фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндү сөздөр: анимизм, герменевтика, диний ишеним, ислам, каада-салт, көркөмдүк функциясы, тотемизм, үй-бүлөлүк ырым-жырым, үчилтик, фетишизм, ынаным-ишеним, ырым-жырым, эпос.

Изилдөөнүн объектиси: “Манас” эпосунун үчилтиги залкар манасчылар С. Орозбаков, С. Каралаев классикалык варианттар изилдөөнүн объектиси болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети: С. Орозбаков, С. Каралаевдин элдик ынаным-ишенимдер, ырым-жырымдардын көркөм чагылдырылышы жана алардын мифтик белгилери башка варианттар жана жеке эпостор менен толуктанып турат. Маселен, бир вариантта кездешпеген көркөм сюжет экинчи бир вариантта кездешип, варианттар бири-бирин толуктап турат.

Изилдөөнүн максаты: С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттары боюнча элдик ынаным-ишенимдер, ырым-жырымдардын көркөм чагылдырылышы – алардын мифологиясын, эволюциясын, функцияларын жана аларды комплекстүү талдоо, ошону менен бирге башка варианттар менен кошо кенже эпосторду да салыштыруу ирээтинде ишке тартуу максатка ылайык.

Изилдөөнүн методдору: Тарыхый-салыштырма, фольклор-этнографиялык, салыштырма-типологиялык.

Изилдөөнүн натижалары жана илимий жаңычылдыгы: С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттары боюнча элдик ынаным-ишенимдер, ырым-жырымдардын көркөм функциясын комплекстүү талдоо жана ынаным-ишенимдердин, ырым-жөрөлгөлөрдүн келип чыгыш мифологиясын, өнүгүү

процесин, маанилерин чечмелөө алгачкы жолу тарыхый-салыштырма, фольклер-этнографиялык, салыштырма-типологиялык методологиялык негиздерин колдонуу менен ишке ашырылды.

Колдонуу боюнча сунуштар: Диссертациялык иш “Манас” үчилтигин андан ары изилдөө үчүн белгилүү бир деңгээлде жардам берт. Алынган натыйжалар жалпы билим берүүчү мектептерде жана ЖОЖдордо “Манастануу” курсун окутуу процесинде колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: Диссертациянын жобосуна жана жыйынтыктарына ылайык “Манас” үчилтигин изилдөөдө жана анын актуалдуу маселелерин андан ары иштеп чыгууда колдонулат.

Диссертации Бекболотова Акынбека Улашбековича на тему: Народные поверья, обряды и их идейно-художественная функция в эпосе “Манас” (С. Орозбаков, С. Каралаева) на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: анимизм, верования, герменевтика, ислам, религиозные верования, семейные обряды, суеверие, тотемизм, обряды, трилогия, фетишизм, художественная функция, эпос.

Объект исследования: трилогия эпоса "Манас" великих сказителей С. Орозбаков, С. Каралаева объектом изучения являются классические варианты.

Предмет исследования: С. Орозбаков, С. Каралаева, художественное отражение обрядов и их мифических признаков дополняются другими вариантами и малыми эпосами. Например, художественный сюжет, который не встречается в одном варианте, встречается в другом, и варианты дополняют друг друга.

Цель исследования: С. Орозбаков, С. Каралаева целесообразно осуществлять художественное отображение народных верований, обрядов-их мифологию, эволюцию, функции и их комплексный анализ, а также сопоставлять младшие эпосы с другими вариантами.

Методы исследования: историко-сравнительный, фольклорно-этнографический, сравнительно-типологический.

Результаты исследования и научная новизна: С. Орозбаков, С. Каралаева комплексный анализ художественной функции народных верований, обрядов и интерпретация мифологии происхождения, процесса развития, значений верований, обрядов впервые осуществлены с применением историко-сравнительной, фольклорно-этнографической, сравнительно-типологической методологических основ.

Рекомендации по применению: диссертационная работа оказать определенную помощь в дальнейшем изучении трилогии “Манас”. Полученные результаты могут быть применены в процессе преподавания курса “Манастануу” в общеобразовательных школах и вузах.

Область применения: применяется при исследовании трилогии “Манас” и дальнейшей разработке ее актуальных вопросов в соответствии с положениями и результатами диссертации.

Dissertations of Bekbolotov Akynbek Ulashbekovich on the topic: Folk beliefs, rituals and their ideological and artistic function in the epic “Manas” (p. Orozbekov, S. Karalayeva) for the degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.01.09 – folklore studies

RESUME

Key words: animism, artistic function, beliefs, epic, family rituals, fetishism, hermeneutics, Islam, religious beliefs, superstition, totemism, rituals, trilogy.

The object of research: the trilogy of the epic "Manas" by the great storytellers S. Orozbekov, S. Karalaev the object of study are the classical versions.

Subject of the study: S. Orozbekov, S. Karalaev's folk beliefs, artistic reflection of rituals and their mythical features are complemented by other variants and minor epics. For example, an artistic plot that does not occur in one variant is found in another, and the variants complement each other.

The purpose of the study: S. Orozbekov, S. According to Karalaev's variants, it is advisable to carry out an artistic representation of folk beliefs, rituals-their mythology, evolution, functions and their complex analysis, as well as to compare the younger epics with other variants.

Research methods: historical-comparative, folklore-ethnographic, comparative-typological.

Research results and scientific novelty: S. Orozbekov, S. According to Karalaev's variants, a comprehensive analysis of the artistic function of folk beliefs and rituals and the interpretation of the mythology of origin, the process of development, the meanings of beliefs and rituals were carried out for the first time using historical-comparative, folklore-ethnographic, comparative-typological methodological foundations.

Recommendations for use: the thesis will provide some assistance in further study of the Manas trilogy. The results obtained can be applied in the process of teaching the “Manastanuu” course in secondary schools and universities.

Scope of application: it is used in the study of the Manas trilogy and the further development of its topical issues in accordance with the provisions and results of the dissertation.